

על קציר וליסבון

מאת: יופי תירוש*

כמקומות לימינליים במאבקים למימוש עצמי ולשוויון

א. מבוא

לא מכבר פתח רוברט פוסט, מומחה אמריקני למשפט חוקתי, את מאמרו על שוויון במשפט האמריקני¹ בציטוט מסיפור של קורט וונגוט. בסיפור מתואר עולם דיסטופי – חזון עוועים שבו השוויון בחברה לכאורה מקסימלי, אבל בדרך דוכאו הייחודיות, החירות, היצירתיות וכבוד האדם:

"השנה היתה 2081, והכול היו סוף סוף שווים. הם היו שווים לא רק לפני אלוהים והחוק. הם היו שווים בכל מובן שהוא. איש לא היה פיקח מזולתו. איש לא היה טוב רואי מזולתו. איש לא היה חזק יותר מזולתו. כל השוויון הזה היה תודות לתיקון ה-211, 212, ו-213 בחוקה, ולהשגחתם המתמדת של סוכני הגנרל המכשיל של ארצות-הברית"².

בעולם של וונגוט הקלילים הולכים עם משקולות לרגליהם, לחכמים מוצמד מתקן רעש לאוזניהם "למנוע... ניצול בלתי הוגן של שכלם", בעלי הפנים הנאים לובשים מסכות נוראות וכל צורה של תחרות או שוני אסורה.

הסיפור מבטא את אחד הפחדים העמוקים ביותר בנוגע לשוויון והוא שמחירו של שוויון יהיה פגיעה אנושה בחירות, דיכוי הדחף האנושי ליצירה, לייחודיות ולמצוינות. שוויון, לפי תפיסה זו, יוביל למצב של אדישות, של שוויון נפש; מצב שבו הרוח האנושית שפופה ומובסת, והגוונים וההבדלים בין אנשים ותרבויות אינם שובים עוד את הלב.

חירות ושוויון, עקרונות המהווים עמודי תווך בשיטות משפט וממשל דמוקרטיות, מומשגים בדרך כלל כמצויים במתח מתמיד. ברשימה זו אתמקד בנקודת מפגש בין חירות לשוויון: זווית שממנה

שני הערכים הללו מצויים לא ביחסי מתח כי אם בקשר של תלות הדדית. נקודת מפגש זו היא הנקודה שבה עולה, אצל פרט או קבוצה, שאלת המימוש העצמי.

נקודת המוצא ברשימה זו היא כי מאבקים משפטיים לשוויון³ מתרחשים בהקשר חברתי רחב יותר, וכי יש לגלם הכרה זו לתוך דוקטרינת השוויון. מאבקים לשוויון נעשים במסגרת תהליך של מימוש עצמי, שבו הטוען לזכות לשוויון מבקש לנסח מחדש את ייעודו האישי או הקבוצתי, את זהותו, ובהתאם לכך לשנות את מיקומו בחברה שסביבו⁴. כאשר מדובר בשחקנים חברתיים שחירותם מוגבלת עקב אפליה, תהליך ההגשמה העצמית⁵ שלהם איננו תהליך פרטי. הוא מתרחש בתוך הקשר חברתי, וכרוך לעתים קרובות בהקצאה מחדשת של משאבים, שינוי ביחסי הכוח ובחלוקת התפקידים בחברה. כתהליך שאלה הם מאפייניו, ברור מדוע משמשת הזירה המשפטית אחת הזירות המרכזיות בה מתנסח ומתרחש תהליך זה. יחד עם זאת, שיח הזכויות המתרחש בבית המשפט איננו יכול ואיננו אמור למצות את תהליך ניסוח הזהות ואת השינויים החברתיים הכרוכים בו.

עלינו לגלם לחשיבתנו על משפט השוויון את ההכרה בכך שהוא ממלא חלק חשוב – אולם חלק בלבד – בתוך תהליך רחב יותר של ניסוח זהות על ידי הטוען לשוויון. שאלת השוויון מגיעה לפתחו של בית המשפט בשלב לימינלי⁶, שלב מעבר ממיקום חברתי אחד למיקום חדש, שבו הייעוד והזהות נמצאים עדיין בתהליך של גיבוש, ועוד לא הגיעו לכדי ניסוח מזוכך. הכרה בזכות לשוויון מכוננת את הטוען לשוויון כנושא זכויות וכבעל יכולת לפתח זהות, ומחייבת את בעל החובה להכיר בקיומו של נושא הזכות. בהכירו בזכות לשוויון, יוצר בית המשפט תנאים המאפשרים התפתחותה של זהות, אולם אין הוא יכול ואל לנו לצפות ממנו לעצב ולהגדיר זהות זו במלאותה. דיאלוג הזהויות בין נושא הזכות לנושא החובה ועיצוב האופן שבו הם יוגדרו מחדש זה ביחס לזה בעקבות האירוע המשפטי, יתרחשו, אם בכלל, מחוץ לכותלי בית המשפט, בזירה הציבורית. תפיסה זו של הקשר בין שוויון להגדרה עצמית מאירה עוד היבט של משפט השוויון – וזוהי הנקודה השנייה עליה נסבה רשימה זו. התפיסה הבאה לידי ביטוי, גם אם לא במודע, בדוקטרינות משפטיות בתחומים שונים בשיטות משפט מערביות רבות, היא כי דמיון הוא תנאי לשוויון. לפי תפיסה זו, כדי להשיג שוויון, על הטוען לאפליה להראות כי הוא דומה לזה המקבל יחס מועדף ולכן גם הוא זכאי

* תלמידת דוקטורט בבית הספר למשפטים באוניברסיטת מישיגן, אך-ארבור, ארצות-הברית. אני מודה לארנה בן-נפתלי על ההזמנה לחשוב על המפגש שבין משפט, חברה, תרבות וספרות דרך רשימה זו. כן אני מודה לרון אברהם, דליה איתמר, יאיר אלדן, צביקה טריגר, טל כוכבי, שגית מור, רות צופר, אורית קמיר, יובל שחל, ארנה ששון-לוי ו-Thomas A. Green, על הערותיהם לגרסאות מוקדמות של רשימה זו. תודה לרן יקיר, היועץ המשפטי של האגודה לזכויות האזרח, על שהעמיד לרשותי חומר בעניין פרשת קעדאן, ולאמו, אסתר תירוש, על עזרתה הרבה במציאת הפניות עבריות ממקום מושבי בנבר. מן הגרסה המקוצרת המתפרסמת כאן הושמטו חלקים נכבדים של הדיון והפניות רבות. ראו הגרסה המלאה שתפורסם בכרך ח' של המשפט.

ב. ליסבון: "אשרי האומרים לא, כי מהם אמורה לבוא מלכות הארץ"

ריימונדו סילבה, גבר בודד בגיל העמידה, הוא מגיה ותיק ומיומן בהוצאת ספרים. יום אחד, בעודו שוקד על הגעתו של ספר היסטוריה שעניינו המצור הפורטוגזי על ליסבון המורית במאה ה-12, תוקף אותו דחף בלתי מוסבר והוא מוסיף את המילה "לא" לטקסט. בכך משתנה עובדה היסטורית מרכזית סביבה נסב הספר. הצלבנים, לפי גרסה מקולקלת זו, לא עזרו לפורטוגזים לצבור על ליסבון העיר ולכובשה.

מדוע עשה ריימונדו סילבה, מגיה יסודי, ותיק ומסור, מעשה חמור כזה? אם נקרב מבטנו אל ריימונדו סילבה, נראה כי הספר תופס אותו בשלב בחייו שבו הוא עייף מן היחסים שעליו לקיים עם טקסטים. ◀

הקסטייליאנים כובשים את ליסבון (1384). ציור: ז'אן פרואטר

ליחס כזה⁷. בחינת מאבקים לשוויון במונחים של הגשמה עצמית מבהירה כי לא רק שניתן לדבר על שוויון ובמקביל לשמור על ייחוד ועל הבדלים בין פרטים ובין קבוצות, אלא שלא ניתן אחרת. אפליה מתרחשת כאשר נחסמת האפשרות לזהות ולכבד את הפוטנציאל הייחודי הטמון בפרט או בקבוצה, בשל כליאתם בדל"ת אמות של דעות קדומות וסטראוטיפים באשר לטיבם וליכולותיהם. זהו מצב של דריסת כבוד האדם. לפיכך, שוויון הוא תנאי הכרחי לאפשרות למצות את אחד מהיבטיה המרכזיים של החירות – האפשרות להגשמה עצמית. כתהליכים חברתיים כוללים, מאבקים לשוויון מניחים נטל לא רק על ה"שונה", זה השואף לשוויון, אלא תובעים גם מן ה"כללי", ה"ניטרלי", להשתנות ולסדר את תפיסת עולמו מחדש. במילים אחרות, הוספת האלמנט התהליכי לתוך סיפור השוויון מאפשרת הכרה בכך שסטנדרט השוויון צריך להיות פתוח לעיצוב ולהשפעה של הקבוצות המוכפפות, ולא רק מוגדר על ידי הסטטוס־קוו, המקבל אישוש בפרקטיקות של הקבוצות החזקות. להלן אנתח שני מקרים המתמקדים, לדעתי, בשלב לימנילי של ניסיון למצוא את המקום הנכון, מקום ההגשמה העצמית. שני המקרים מצויים באותה נקודת מפגש נזכרת לעיל, בין חירות לשוויון. המקרה האחד הוא בדיוניסרפורתי והשני שאוב מעולם המשפט הישראלי בן זמננו. גיבור ספרו של ז'וזף סאראמאגו, **תולדות המצור על ליסבון**, הוא נושאו של חלק ב'. התהליך השני, שיידון בחלק ג', בא לידי ביטוי בבג"צ 6698/95 **קעדאן נ' מינהל מקרקעי ישראל**, עתירתה של משפחה ערבייה שביקשה לגור ביישוב קהילתי המאוכלס יהודים. פסק הדין בפרשה זו ניתן על ידי בג"צ לא מכבר, והיכה גלים בשיח הציבורי הישראלי.

1. R. Post "Prejudicial Appearances: The Logic of American Antidiscrimination Law" 88 Cal. L. Rev. (2000) 1, 4.
2. ק' וונגוט "הריסון ברגרטון" **ברוכים הבאים אל ביהקהוף** (1982) 21.
3. עניינה של השימה זו איננו בכל מקרי האפליה המשפטית, אלא באותן שאלות שבהן אפליה מהווה פגיעה בכבוד האדם. ראו בג"צ 4541/94 **מילר נ' שר הביטחון**, פ"ד מט(4) 94, בו מזהה השופט דורנר קטגוריה של מקרי פגיעה בשוויון הפוגעים גם בכבוד האדם; ובג"צ 2671/98 **שדולת הנשים בישראל נ' שר העבודה והרווחה**, פ"ד נב(3) 630, 658-659, שם עורך השופט חשין סיווג בין מקרי אפליה גנריים הפוגעים בכבוד האדם, לבין מקרי אפליה שאינם כאלה.
4. השימוש במושג מימוש עצמי נעשה כאן בזהירות, מתוך עמדה הממוקמת במקום שלישי בין שתי תפיסות מנוגדות: מחד, עמדה הנובעת ממסורת הנאורות, המניחה קיומה של תכלית "אמיתית" לכל אדם, או קיומו של סובייקט קדם חברתי, מחוץ להקשר השפה והתרבות בהן הוא נטוע, ומאידך, התפיסה הפוסט־סטרוקטורליסטית לפיה כל דיבור על הסובייקט הוא עקר כיוון שמדובר בישות פיקטיבית, פרגמטית, לא יציבה ולא נגישה. לדיון בעמדה שלישית זו ראו חלק ב' בגרסתה המורחבת של הרשימה, כפי שתראה אור בכרך ח' של כתב העת **המשפט**.
5. מימוש עצמי והגשמה עצמית ישמשו כאן לחלופין, כמונחים נרדפים. לדעתי, בשניהם טמונה התובנה התרבותית המעניינת לפיה הגישה אל ה"עצמי" איננה ישירה או פשוטה. כדי להגיע אל עצמיותו יש לעשותה ממש. רק כאשר אנו מנסחים ומוציאים לפועל את מי שאנו לדעתנו, נעשית עצמיותנו נגישה עבורנו.
6. על לימניליות ראו חלקים ב-ג להלן.
7. זוהי בעיה מוכרת בדוקטרינת השוויון. כדי להוכיח טענת אפליה, נקלע התובע למצב שעליו לטעון לדמיון, כלומר, לומר: אני אינני שונה ממנו, ולכן מגיע לי אותו יחס בשם הזהות הזאת. לניסוח קלאסי של הביקורת על דוקטרינה זו ראו: C.A. MacKinnon "Difference and Dominance: On Sex Discrimination" *Feminism Unmodified* (1984).
8. יוסף כי השימוש בטענה זו הנו חרב פיפיות. ברגע שקבוצה "שונה" מאבדת את השונות שלה בעקבות הצלחתה בטענת הדמיון, היא מאבדת את הסטטוס הקבוצתי שלה בעיניהם של בתי המשפט, ותביעתה להגנה מפני אפליה הופכת בלתי לגיטימית. ראו: K. Abrams "Afterword: Critical Strategy and the Judicial Evasion of Difference" 85 Cornell L. Rev. (2000) 1426, 1433. בנוסף, ברגע שבני הקבוצה המופלה מנסים לנטרל סימנים של שוני ולהידמות לקבוצה הדומיננטית, גם אז – הניסיון להפחית את השוני משמש נגדם בתביעות האפליה שלהם; ראו: D.W. Carbado & M. Gulati "Working Identity" 85 Cornell L. Rev. (2000) 1259, 1294-1297.

הווייתו של הסופר היא ארץ לא נודעת. כפי שידוע כל כותב, היא נראית לעתים, ובמיוחד טרם הכניסה אליה, לא רק ארץ קוסמח ורבת הבטחות, אלא גם ארץ מגודרת היטב, זרועת שדות מוקשים, תובענית וטובענית, שוממה, רחבה ומאיימת. המצב הזה, שבו המקום הנוכחי צר מהכיל, והמקום הבא גדול, בלתי ניתן לדמיון, מאיים ומוגן, הוא נקודת הכניסה לשלב הלימינלי, השלב שבו מתמקד הספר.

נתעכב לרגע על מושג הלימינליות. המושג גזור מן המילה הלטינית *Limen*, שפירושה סף. הראשון להשתמש בו היה הפולקלוריסט הצרפתי ארנולד וֶן־גֶנֶפּ (van Genep)¹², אולם היה זה ויקטור טרנר (Turner) (1920 - 1983), אנתרופולוג בריטי, שפיתח

את המושג והפכו לכלי מרכזי בהבנת תהליכים חברתיים, תחילה בחברות שבטיות ואחר כך גם בחברות קפיטליסטיות בתר-תעשייתיות¹³. השלב הלימינלי הוא שלב של מעבר בין מיקום חברתי, תפקיד או שלב אחד בחיים, למיקום או למצב חדש. טקסי מעבר מילדות לבגרות, למשל, הם טקסים לימינליים. כשלב מעבר, המצוי בו איננו שייך עוד לקבוצה לה השתייך טרם כניסתו לשלב ואיננו שייך עדיין לקבוצה חדשה. זהו שלב המתאפיין בהיותו נטול כללים ברורים, שלב של לימבו, אי-ודאות, מבוכה וחיפוש; של אינטנסיביות רגשית ופיזית שבה המבנה לא ברור, הכול עומד בסימן שאלה מחדש.

טקסי המעבר והטרנספורמציה כוללים, לפי וֶן־גֶנֶפּ וטרנר, שלושה שלבים: פרידה (*separation*), שוליים או סף (*limen*), וכינוס (*aggregation*). בשלב הראשון, הפרט או הקבוצה שהיו עד עתה במקום מקובע יחסית במבנה

החברתי, מתנתקים ממיקום זה. בשלב האמצעי, מצבו של נשוא הטקס הלימינלי הוא מעורפל והוא חווה התנסויות שאינן חלק לא מהשלב הקודם ולא מהשלב הבא. ובשלב האחרון, טקס המעבר מומש והושלם ונשוא הטרנספורמציה מצוי שוב במצב יציב עם מיקום מבני ברור¹⁴.

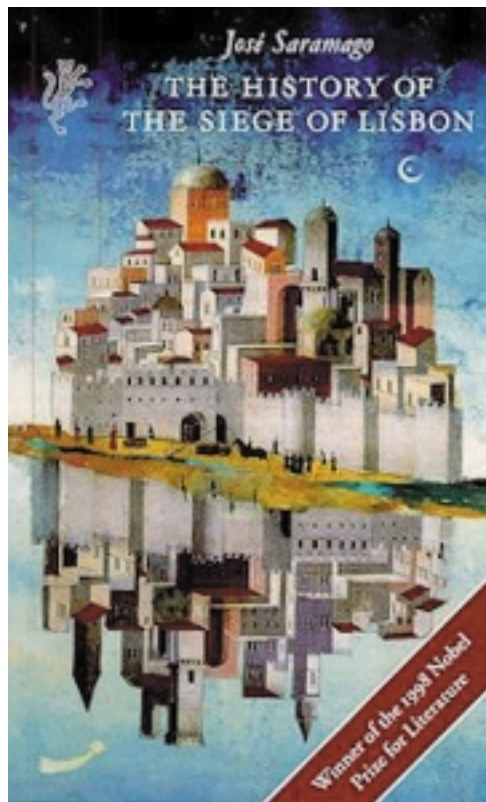
ריימונדו סילבה עובר בספר טקס מעבר. ממצב של אי-נחח בתחילת הספר, מאפשר לו השלב הלימינלי ליצור תנאים נפשיים וחיצוניים שיאפשרו לו לכתוב ולשוב לשלוות נפש באשר לחייו ולמקומו בעולם.

כתהליך לימינלי, זהו תהליך מפחיד. לא ברור מהם חוקיו, לאן הוא מוביל וכיצד יסתיים. ריימונדו סילבה מוסיף את ה"לא". הוספת

כמגיה, עליו לשמור את פעולותיו בצל. טביעות אצבעותיו בטקסט הן משמעותיות וחינויות, אך אל להן להיות מורגשות, עליהן להיות מדויקות וצנועות. המגיה איננו מקבל הכרה משמעותית או חלק בבעלות על הטקסט. זה גם איננו מקצוע מוערך או מתוגמל במיוחד. ריימונדו סילבה מצוי, אם כן, באזור דמדומים מחניק שבו טכנאי של טקסטים, בעל מלאכה המקבל טקסט עשוי ועליו רק ללטש אותו תוך שמירה זהירה על מרחק קורקטי ממנו והגנה של אופיו ושלמותו, לבין הבורא, המכונן והבעלים של הטקסט. המקום שהוא אמור לתפוס כמגיה, צר עליו, והוא מותש משמירה על גבולותיו. שמירת המרחק, יש לומר, היא דרכיונית: לא רק שעליו להשאיר את הטקסט ללא שינוי מהותי, אלא עליו להיזהר גם שלא לתת

לטקסט לחדור לעולמו באופן שיאיים על יציבותו, יעסיק אותו יתר על המידה, או יעמיד לפניו אפשרויות ממשיות של שינוי.

במהלך הגהת ספר תולדות המצור על ליסבון, הוא נתקל בטעויות שהוא יודע שהן אינן מענייניו כמגיה, שלא צריכות לייסר או להדאיג אותו, אך הוא איננו יכול להתעלם מהן ולהשאירן במקומן. טעות חמורה מתגלה, למשל, כאשר המחבר קובע כי דגל הסהר המוסלמי נרמס על ידי חמשת המגנים, סמל נוצרי של כובשי העיר, שהונף מעל חומת ליסבון. ריימונדו סילבה יודע כי חמשת המגנים מצאו מקומם על הדגל רק בתקופת מלך ליסבון הבא, והסהר אומץ כסמל מוסלמי כמה מאות שנים אחרי כיבושה של ליסבון, בתקופה העותמאנית. הדילמה שלו כאן קשה יותר: לא רק שהמחבר עשוי להיעלב; גם הטקסט עשוי להיפגע אנושות אם יתערב בו. שיקולי עריכה וקומפוזיציה

כריכת הספר: תולדות המצור על ליסבון

מנחים אותו, שיקולים מסדר שיקוליו של כותב, ולא של מגיה: "ריימונדו סילבה עוד הניח את קצה העט על חמשת המגינים, אבל מייד חשב שאם ישמיט אותם, ואת הסהר, תתחולל כעין רעידת-אדמה על הדף, והכל יקרוס, סיפור בלי סוף שלא יעלה בקנה אחד עם גדולת הרגע"¹⁰.

תפקיד המגיה אמנם לא הולם עוד את מידותיו, ושולל ממנו לנצח כל בעלות או קשר מהותי, יציב ובעל הכרה חיצונית עם הטקסט, אולם אין זה עניין פשוט לפרוץ החוצה מגבולות עולמו. עמדתו המרוחקת מן הטקסט גם מספקת לו הגנה¹¹. הוא איננו זה החשוף, כמו הסופר, לביקורת על הטקסט, לשאלה האם יאהבו ויעריכו אותו ואת יצירתו.

ה"לא" היא ביטוי אימפולסיבי לתשוקתו לחצות את גבול הדמדומים שבו הוא מצוי ולעבור לתחמו של הסופר. הוספת ה"לא" היא אקט של קתריזיס. זה המצוי בשלב הלימוני עובר מעין רעידת אדמה, המחייבת מיקום מחודש שלו במרחב, ההופך ממוכר ללא מוכר. שאלות שהתשובות להן היו ברורות מאליהן, אודות האלמנטים הכי בסיסיים בעולם שלו, מתעוררות פתאום מחדש ודורשות תשובות אחרות. כדי לצאת מאזור הדמדומים הזה על המצוי בשלב הלימוני לעבור טרנספורמציה, להגדיר ולעצב עצמו מחדש למקום נכון יותר להרגשתו ולהיחלץ מן המצב של איהנחת ואיהשייכות שבעטייו נכנס לשלב הלימוני.

"ריימונדו סילבה לא הוסיף לקרוא. הוא מותש, כל כוחותיו נוקזו אל אותו לא שבאמצעותו השליך זה עתה, נוסף על השם הנקי מרבב שהיה ראוי לו, את שלוותו של מצפון שקט. מכאן ואילך יחיה למען הרגע שיגיע, במוקדם או במאוחר, אבל הוא בלתי נמנע, הרגע שבו יבוא מישהו לתבוע ממנו די־יוחשבון על השגיאה"¹⁵. הוא שולח את הספר המוגה לבית ההוצאה לאור. הוא מחכה שמישהו יגלה את הטעות בטרם ההדפסה. אז עוד יוכל להשיב את המצב לקדמותו ואולי הנזק יהיה מזער¹⁶. הספר מודפס ומשווק לחנויות. הוא מחכה לגילוי. הוא מתייסר מכל דפיקה בדלת, הוא מתחמק מצלצולי הטלפון. מתי יפטרו אותו? וכיצד בדיוק? האם יצליח להכחיש כי ידו הזדונית הייתה במעל? האם עליו בכלל לנסות לטעון כך? מדוע עשה מה שעשה?

אחרי "שלושה־עשר ימים ארוכים ומזדחלים" ש"נדרשו להוצאה או למישהו בה גלגות את החטא"¹⁷, נקרא ריימונדו סילבה סוף סוף להוצאה, לשיחה שלהערכתו תהיה שיחת הפיטורין. להפתעתו, מתחוויר לו כי לא מתכוונים לפטר אותו. במקום זאת, מציגים לו אחראית חדשה על המגיהים.

טרנר תיאר את הלימוניות כשלב של anti-structure, או של מה שהוא כינה *communitas*, המילה הלטינית לקהילה, *community*, מילה שקסמה לו באופן שהיום, יש להודות, נראה רומנטי ואנכרוניסטי¹⁸, בגלל המאפיינים השוויוניים והספונטניים שייחס לקהילתיות, מאפיינים שאותם העמיד כמנוגדים למבנה (structure) חברתי מרובד ונוקשה. קומוניטאס הוא מצב שבו נפתחת אפשרות ליכולות ופעולות אנושיות דווקא מאחר שהכללים המעמדיים, התפקידים המגדריים, נורמות ההתנהגות המקובלות, חלוקת הכוח והסטטוס, אינם תקפים כבימים כתיקונם. בניגודיות שלו ובהיותו מחוץ לחברה משמש זה המצוי בשלב הלימוני מעין מראָה המשקפת לחברה שלו את המבנה שלה, את כלליה, ואת המצב שבו היא מצויה. ב־מצבים הלימוניים, בחשיפתם "דברים שרואים משם", מצוי הזרע לשינויים חברתיים עתידיים.

מאריה־שרה, אותה אחראית חדשה, מגישה לריימונדו סילבה עותק אחד, האחרון שנותר, של הספר שהודפס עם השגיאה פרי עטו. כל שאר הספרים נאספו מן החנויות ויוסף להם תיקון טעות לפני שיופצו מחדש¹⁹. להפתעתו, במקום לשדר כלפיו יחס חמור

8. ז' סאראמאגו **תולדות המצור על ליסבון** (1998).
  9. בג' 6698/95 **קעדאן נ' מינהל מקרקעי ישראל**, פ"ד נד(1) 258 (להלן: פרשת **קעדאן**).
  10. סאראמאגו, **לעיל** הערה 8, בע' 34.
  11. "מגיה מתוך יעוד הוא תופעה לא מופרת" אומר ריימונדו סילבה בתחילת הספר (**שם**, בע' 10). התמה של חיפוש אחר מימוש עצמי יצירתי, ופילוס דרך כאמן חוזרת גם בספרים אחרים של סאראמאגו, כגון: *Manual on Painting and Calligraphy* (1999) *The Tale of the Unknown Island* (1995) (טרם תורגמו לעברית).
  12. A. van Gennep *The Rites of Passage* (London, 1960).
  13. ראו: B.A. Babcock "Mud, Mirrors, and Making Up: Liminality and Reflexivity in: Between the Acts" *Victor Turner and the Construction of Cultural Criticism: Between Literature and Anthropology* (K.M. Ashley ed., 1990) 86, 109.
  14. V.W. Turner "Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage" *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual* (1967) 93, 94.
- זה המקום להתייחס לבחירה שלי להשתמש במושג לימוניות לניתוח משפט השוויון: דונלד ובר טוען כי מושג הלימוניות איבד את אחיזתו האיתנה בשיח של מדעי החברה בכלל ולימודי התרבות בפרט, אחיזה שהייתה מנת חלקו בשנות ה־70 ובתחילת שנות ה־80. D. Weber "From Limen to Border: A Meditation on the Legacy of Victor Turner for American Cultural Studies" *47 American Quarterly* (1995) 525. לסקירה כמותית של תדירות האזכורים של טרנר בעשורים האחרונים ראו: B. Barrie "Victor Turner" at <http://www.indiana.edu/%7Ewanthro/turner.htm> (last visited on 8/12/2001). מושגים כגון רב־תרבותיות, תודעה מפוצלת, שוליות, גבוליות והתנגדות הוכיחו עצמם כשימושיים יותר ללימודי תרבות. לימוניות, כך ביקורתו של ובר, היא רק שלב ביניים זמני של אי־ציבות, השואף להחזיר את הסדר על כנו ולשמר מבנה חברתי יציב. גיבורי הלימונים של טרנר מחפשים אחר עצמיות ברורה ולא מעורפלת, והמודל של טרנר איננו מותיר מקום להתרונות אמיתית ולהישארות מתנגדת בשוליים. Weber, *ibid.*, at p. 532. לכן, לטענתו, מושג הלימוניות הוא מושג שמרני באצטלה מתקדמת. למרות ביקורת זו, בחרתי להשתמש בלימוניות ולא בגבול או בשוליים כמושג מארג, והדבר מתקשר לעמדת התאורטית באשר לסובייקט, המפורטת בגרסתה המורחבת של רשימה זו. מאבקים משפטיים לשוויון נעשים, דומני, תוך קבלת קיומו של מבנה חברתי. גם אם הם מבקשים לשנותו, בפנייתם למנגנונים החברתיים הקיימים להתמודדות עם בעיות של הדרה ואפליה, הם מקבלים את קיומם ושואפים להשתלב בהם במידה כזו או אחרת. לא נכון ובלתי אפשרי לסווג מאבקים חברתיים לפי חלוקה נקיה של "חברתיים" מול "קונפורמיים". גם פעולות הנעשות תוך שימוש בשפה, בערכים ובגבולות של המערכת החברתית הקיימת עשויות להיות חתרניות.
15. סאראמאגו, **לעיל** הערה 8, בע' 41.
  16. ראו למשל **שם**, בע' 44: "המגיה סבור כי אילו דיפדף קושטה [האחראי על ההפקה] והיה נתקל בטעות, עדיין יוכל היה לשכנע אותו בשניים או שלושה משפטים מסובכים של הקשר ושליחה, של סתירה ומראית עין, של התאמה וערפול"; ובע' 47-48: "ריימונדו סילבה יורד במדרגות הצרות והתלולות וחושב שעדיין לא מאוחר למנוע את הרגע המר שממתין לו כשיתגלה מעשהו הנמהר, די שיעלה למונית וימהר לדפוס, שם ודאי ימצא את קושטה השמח ששב והוכיח את יעילותו... כשפתאום יתפרץ ריימונדו סילבה פנימה בצעקה, עצרו, עֶכְבוּ, כאותו שליח קטוע נשימה ברומאנים, המביא לנידון למוות ברגע האחרון את מחילת המלך, איזו הקלה".
  17. **שם**, בע' 62.
  18. דונלד ובר ממקם את ההיקסמות הזאת ברגע ההיסטורי שבו הגיע טרנר מאנגליה לטנפורד, קליפורניה ולהתלהבותו מקהילות ההיפים של שנות ה־60. Weber, *supra*, note 14, at p. 528.
  19. סאראמאגו, **לעיל** הערה 8, בע' 83.

המגיהים כולם, ככאלה, בגלל טיבו של תפקידם, או שמא היא מצוקה קונקרטי, הנובעת מנסיבות חייו של ריימונדו סילבה בלבד? יש סיבות לחשוב שמדובר בטעם האחרון. בספר נרמז לנו שבראשית ימיו בהוצאת הספרים ניסה לשלוח ידו בכתיבת ביקורות ספרים²⁵. אולי נדרשו לו שנים רבות כדי להתגבר על הפחד ועל העקבות הכרוכים בכתיבה. עוד אנו יודעים כי עם השנים גדל והעמיק הידע שלו בתחומים רבים ושונים, והוא צבר לעצמו ספרייה נאה של מקורות המספיקים לו למצוא כמעט כל מה שדרוש בהתמודדות עם הטקסטים שהוא מגיה²⁶. אולי, אם כן, אי-נוחותו של ריימונדו סילבה מן המקום המקצועי שבו הוא מצוי בפתיחת הספר, נובעת מן ההתפתחות האישית, הרגשית והאינטלקטואלית שלו.

אולם הספר מספק גם סיבות לטעם הראשון, לפיו סיבת המצוקה היא מבנית, הנובעת, בהגדרה, מתפקידו של מגיה. כל מגיה טוב הוא בעצם לא רק מתקן ומאחד, משייף ומקציע, אלא גם קצת סופר, קצת עורך, ועדיין, הוא נדרש להיות באזור הדמדומים הזה שבין טכנאי ליצור. סאראמאגו מצביע פה ושם בספר על ההיררכיה בין מקצועות הדפוס ועל הבדלי היוקרה והשכר הנגזרים ממנה, כמו גם על טרננותה וחשיבותה העצמית²⁷. לא בכדי, לפי פרשנות זו, בחר סאראמאגו בדימוי של ד"ר ג'ייקל ומיסטר הייד לתיאור מאבקו הפנימי של ריימונדו סילבה בהוספת ה"לא"²⁸. הם אינם רק דימוי של המאבק בין טוב לרע. מיסטר הייד הוא יצור המצוי באזור האפור שבין רובוט לבן אנוש. בהיותו מצויד ביותר מדי תבונה ויכולת רגשית כדי לתפקד תחת נוסחאות מוגדרות וכללים סגורים, הוא לא יכול להישאר מוגבל לקיומו המוכני. הוא חייב להימלט מאזור הדמדומים. לפי השערה זו, סאראמאגו מתריס בהומור דק כנגד החלוקה הלכאורה פשוטה הזאת, חלוקה הייררכית וחלוקה של יוקרה, בין מגיה לסופר, כאומר, המציאות מורכבת מהרבה יותר שטחים אפורים של חפיפה, חציית גבולות והיפוך תפקידים ממה שאנו נוטים לחשוב. נדרשת ענווה בשמירת ההיררכיה²⁹. יש לשרטט את הגבולות בצניעות ותוך מוכנות למתיחתם ולעמעומם. בתוך כל מגיה עשוי להסתתר סופר, וסופרים מסוימים עשויים להתגלות כטכנאים ותו לא³⁰.

זה הדיאלוג בין מאריה-שרה לריימונדו סילבה לקראת סוף הספר: "אשרי האומרים לא, כי מהם אמורה לבוא מלכות הארץ, את אומרת אמורה, בכוונה השתמשתי בצורה הזאת, מלכות הארץ שייכת לאלה שיש להם הכישרון להציב את הלא בשירות הפן, או לאלה שהגו איזה לא, והם ממהרים לבטל אותו כדי לכונן פן"³¹.

התהליך הלימנלי שעבר גיבור הספר זימן מפגש בין כבוד האדם, שוויון וחירות. ריימונדו סילבה הוסיף "לא" כדי ליצור סיפור חדש. הוא אמר "לא" להתרחשות האוטומטית של הדברים, לדיווח האדיש וחסר התשוקה שבו לקה הספר שהגיה³². הוספת ה"לא", ועידודה של מאריה-שרה לנצל את מרחב החקירה שנפתח עקב שבירת הכללים הזאת, ריככו את נוקשותה של חלוקת התפקידים בהוצאה לאור ופתחו לריימונדו סילבה חופש לחקור את המיקום שלו, לשחק

וחשדני, מציעה לו מאריה-שרה רעיון שנשמע לו מופרך, מגוחך, לעגני אפילו: לכתוב את סיפורו שלו אודות המצור על ליסבון, סיפור שיתבסס על ה"לא" שהוסיף לסיפור המקורי²⁰.

ריימונדו סילבה שב הביתה. משהו בקשר שלו אל עצמו, במקום שהוא תופס בביתו, באופן שהוא ממוקם במרחב, מתחיל להשתנות. בחזורו מן הפגישה עם מאריה-שרה, ריימונדו סילבה "הבחין, בתוך תוכו, בתחושה משונה של זרות, כאילו, וזו רק חוויה דמיונית, הגיע ממסע ארוך וממושך בארצות רחוקות ותרבויות אחרות... אבל עכשיו הבית נראה כשייך לאדם אחר, והוא אדם זה, אפילו הריח שונה, והרהיטים כאילו אינם במקומם, או שהם מעוותים באמצעות פרספקטיבה שקובעים אותה חוקים אחרים"²¹. המקום שהיה שלו, ביתו, כבר איננו מרגיש ככזה. תחושת המחנק שהובילה למעשהו מתחדדת, והוא מבחין עכשיו ברהיטי חדר השינה שלו "שנצרו לקירות גדולים יותר, וכאן הם מאולצים, מכלימים את המרחב"²². המילה האחת, הקצרה, המילה היחידה שהיא שלו בעותק האחד שנותר מן הספר שהודפס עם השיאה, מספיקה כדי להקנות לו טעימה מתחושת הבעלות על טקסט, מתחושת כוחו של היוצר: "הוא לקח את הספר... וברגע זה התפשטה בו תחושה של גודש, של כוח, שמחקה הכל, הוא החזיק בידיו משהו שהוא שלו באופן בלעדי, שהאחרים כמובן בזים לו, אבל דווקא משום כך, מי יודע, הוא עוד יותר מוערך בעיניו, בסופו של דבר, הספר הזה, אין איש שיאהב אותו, והאיש הזה, אין לו דבר לאהוב מלבד את הספר הזה"²³.

ריימונדו סילבה מתחיל לכתוב. הדמויות, חלקן היסטוריות חלקן בדיוניות, קורמות עור וגידים בדפיו. סיפור אהבה נרקם בין מוגיימה, חייל רגלים פשוט בצבא הפורטוגזי, לאורואנה, שפחת קצין המשתחררת מעולו כשהאחרון מת בקרב. סיפור אהבה איטי, זהיר ויפה נרקם גם בין ריימונדו למאריה-שרה, אותה אחראית חדשה בהוצאה. עד לכניסתה לחייו לא קיים ריימונדו סילבה קשר משמעותי עם אישה, למעט קשרים של נחמה זמנית, ידידות או מין בתשלום. הוא מגשש דרכו כעת למערכת יחסים מחייבת, הן ביחסיו עם טקסטים, הן ביחסיו עם נשים.

התהליך הכתיבה מהוסס. ריימונדו סילבה צריך למצוא לעצמו מקום אחר בביתו, מקום להיות בו סופר. הוא עוזב את חדר העבודה ועובר לכתוב בחדר השינה. הוא צריך להגדיר מחדש אפילו את גופו. הוא מפסיק לצבוע את שעריו לאחר שנים של יחס אמביוולנטי לנוהג הזה²⁴. אט אט נטווה סיפור המצור האחר, ולצדו גם תהליך התמורה האינטנסיבי שעבר ריימונדו סילבה. הוא ניצב פנים אל פנים עם דחף הכתיבה שלו ופרץ את המחנק שאפף את חייו ואת מיקומו כמגיה. הוא אף פרץ את חומת בדידותו ארוכת השנים וקשר קשר אהבה. המצור שבו היה נתון, נשבר.

האם יש פה אמירה גדולה יותר על שוויון ועל טיבו של ריבוד חברתי? ייתכן. אם נחזור לרגע לתחילת הסיפור, הספר איננו מבהיר ממה נובעת המצוקה של ריימונדו סילבה כמגיה: האם היא מצוקת

עוד בחיפוש אחר המקום הנכון לו.

בחלק הבא אעסוק בתהליך אחר של ניסוח זהות, שהוא בעל אופי שונה במובנים רבים, בהיותו תהליך קבוצתי ולא אישי, הנתון בהקשרים פוליטיים, רחב הרבה יותר מאלה שבתוכם התרחש התהליך שעבר ריימונדו סילבה. בנוסף, בהיותו תהליך המתרחש בהווה, סופו, להבדיל מסופו של הטקסט הבדיוני, אינו ידוע. יחד עם זאת, אני סבורה כי האלמנטים המשותפים לשני הסיפורים – עיסוקם בשאלות של שוויון ושל מקום בעולם ובלמינליות הכרוכה בהשגתם – עשויים להוות בסיס למציאת אופנים אחרים שבהם סיפור אחד מאיר את רעהו ולהעשיר את הבנתנו אותם.

ג. קציר: "They are at once no longer classified and not yet classified"³⁵

ככל קבוצת מיעוט, המיעוט הפלסטיני בישראל³⁶ מצוי במצב לימינלי, לא פה ולא שם: שייכותם של הערבים אזרחי ישראל כמעט לכל

עם שאלת הזהות שלו, ולהגיע קרוב יותר למצב של חפיפה בין תפיסתו את עצמיותו, את חייו ואת תכליתם, לבין החיים שהוא חי למעשה.

מאריה־שרה התייחסה אליו מתוך כבוד ובאורח שוויוני בכך שהיא ראתה אותו מעבר למיקומו בהיררכיה של הוצאת הספרים. היא זיהתה את השאיפה המהוססת שלו ואפשרה לו את החירות לחקור מקומות אחרים שהוא יכול לתפוס בעולם.

במסגרת סלידתו הכללית של סאראמאגו מאמיתות מוחלטות, גם בהתפתחות העלילה לקראת סיום הוא מתעקש להימנע מלשווק לנו מתכון ברור למימוש עצמי. גם בסוף הספר, כשריימונדו סילבה כבר כתב את הספר שלו, ויחסיו עם מאריה מתהדקים ומתבססים, הדברים אינם כה פשוטים. ריימונדו סילבה עדיין מודע היטב לאופייה הרבוד של החברה שבה הוא מצוי, להשלכות של מיקום כזה או אחר בהיררכיה. הוא גם מודע להשלכות שעשויות להיות להבדל במיקום החברתי בינו, חסר ההשכלה הפורמלית ובעל ההכנסה הצנועה, ובין אהובתו, בוגרת האוניברסיטה והאחראית עליו בהוצאה. הוא רוצה שיהיה ברור בינו לבין מאריה־שרה שהיא חיה עם מגיה ולא עם סופר.

"מתחשק לי לחזור לכיסא ולשולחן־העבודה של המגיה, כי זה מה שאני בסופו של דבר, למה ההתעקשות הזאת על היותך מגיה, כדי שהכל יסאר ברור בין מוגיימה לאורואנה, הסבר את דבריך, אני מתכוון לזה שבדיק כשם שהוא לעולם לא יהיה קצין, אני לעולם לא אהיה סופר, ואתה חושש שאורואנה תפנה עורף למוגיימה כשתגלה שלעולם לא תהיה אשתו של קצין, אני חושב שכבר היו דברים מעולם, אבל אתה שוכח שלאורואנה כבר היו חיים טובים יותר כשהיתה עם האביר, ועכשיו היא בכל־זאת רוצה את מוגיימה, ואני משערת שהוא לא אילץ אותה, אניני מדבר על אורואנה, אני יודעת, אתה מדבר עלי, אבל מה שאתה אומר לא מוצא חן בעיני, אני מתאר לעצמי, דע לך, שיימשכו היחסים בינינו כמה שיימשכו, אני רוצה שלא יהיו עכורים, אהבתי אותך בשל מה שאתה, ואני משערת שמה שאני לא מונע ממך לאהוב אותי, ודי בכך... ריימונדו סילבה חייך, את זאת שהיית צריכה לכתוב את הסיפור הזה, אבל על דעתי מעולם לא היה עולה הרעיון שעלה על דעתך, לשלול עובדה היסטורית שאינה שנויה כלל במחלוקת, היום גם אני לא הייתי יודע לומר למה עשיתי את זה, אני חושבת, למען האמת, שהחלוקה הגדולה בין בני־האדם היא בין האומרים כן לאומרים לא, ולפני שתעיר לי, בהחלט לא שכחתי שיש עניים ועשירים, שיש חזקים וחלשים, אבל אני לא מתכוונת לזה, אשרי האומרים לא, כי מהם אמורה לבוא מלכות הארץ"³³.

בשביל לכתוב, עבר ריימונדו סילבה לחדר אחר בבית. כעת, הוא מחליט לחזור לכיסא המגיה שבו עבד תמיד. הוא מצהיר על כוונתו לחזור ולהתמקד בהגהה, אולם ביושבו על הכיסא הישן, הוא מסיים לכתוב את סיפור המצור³⁴. עתה הוא יושב על כיסא זה לא מתוך מצוקה ממידותיו הצרות, אלא מתוך שלוה. נפשו איננה סוערת

- 20. שם, בע' 86.
- 21. שם, בע' 89.
- 22. שם, בע' 90.
- 23. שם, שם.
- 24. שם, בע' 94.
- 25. שם, בע' 86.
- 26. שם, בע' 21-22.

- 27. ראו למשל שם, בע' 21, 28, 30, והדילוגו היפהפה והטעון בין ריימונדו סילבה למחבר ספר המצור המקורי בע' 9-13.
- 28. שם, בע' 40.
- 29. כחוט השני בכתיבתו של סאראמאגו ניתן למצוא סלידה מהיררכיה ומכוח (ראו למשל **דברי ימי מינור** (1990); **על העיוורון** (2000); *supra* note 11 (1999) Saramago. נראה שזה מה שחושב ריימונדו סילבה על הסופר של הספר הראשון, שהוא בעיניו היסטוריון טכני, שאינו רואה את הסיפור, את גיבורו, אלא רק את עובדותיו היבשות, ובכך הוא הורג אותו (סאראמאגו, **לעיל** הערה 8, בע' 13, 18, 31-32).
- 31. סאראמאגו, שם, בע' 252.
- 32. ריימונדו סילבה סולד מהנימה הפסקנית, נטולת הספקות, ההיסוס והצניעות, שבה כתוב ספר ההיסטוריה המקורי. גישה זו לכתיבת היסטוריה, לדעת ריימונדו סילבה, היא עמדה נואלת של אדישות, של שוויון נפש כלפי הדמויות ההיסטוריות, רגשותיהם, וחיייהם (ראו למשל, שם, בע' 97, 121). בשיחה הפותחת את הספר, בין המגיה למחבר, מתגלעת מחלוקת בדבר קיומה של היסטוריה ללא ספרות. לפי עמדת המגיה, ההיסטוריה איננה אלא סיפור, ואין לנו גישה לחיים הממשיים של גיבוריה (שם, בע' 13). רק באמצעות הספק נוכח להבחין בדמויות ההיסטוריות/ספרותיות, ולאפשר הבדלים משמעותיים ביניהן. זוהי גישה שלפיה היפוכו של שוויון איננו שוני, אלא שוויון נפש. חלק אינהרנטי מן השוויון הוא הייחודיות וההבדל שבין הדמויות. עוד על קשר הניגוד בין שוויון לשוויון נפש ראו בסיכום, להלן.
- 33. שם, בע' 251-252.
- 34. שם, בע' 251-253.
- 35. כך ויקטור טרנר, על המצויים בשלב הלימינלי: Turner, *supra* note 14, at p. 96.
- 36. דני רבינוביץ מקדיש תשומת לב לגרסאות ולצירופים הרבים שבהם מכוונה קבוצה זו בשיח הישראלי (ד' רבינוביץ "נוסטלגיה מזוהית: איך הפכו הפלסטינים לערביי ישראל" **תיאוריה וביקורת** 4 (1993) 141). ריבוי השמות אף הוא בעיניי סימפטום למצב הלימינלי, הלא יציב והלא מוגדר שבו מצויה קבוצה זו. גם ברשימה זו ננקטים שמות וצירופים שונים, בהיעדר אפשרות, לדעתי, לבחור בכינוי אחד נכון "אובייקטיבית" המשקף "באמת" את זהותה של הקבוצה. ראו גם א' רכס "הערבים בישראל – בסבך זהויות" **הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות** (א' רכס עורך, 1998) 9 (דיון בשינויים בזהות הערבים בישראל לפי יחסם לשם המשקף את זהותם נאמנה).

משפחת קעדאן. צילום: אביחי ניצן

מצוי תהליך הניסיון לנסח ולהוציא לפועל (to perform) זהות חדשה: המקום הקודם שתפסו הערבים בישראל צר ולא מספק, והמקום הבא עוד לא מגובש⁴⁷. כשלב לימנלי, הוא מתאפיין בפתיחת כל השאלות הבסיסיות: מי אנחנו? מה שאיפותינו? מהם האופנים שבהם אפשר ורצוי לנו להשתלב במרחב הישראלי? מה הקשר שלנו לאוכלוסייה הפלסטינית בשטחים הכבושים, ולזהותנו הערבית במרחב הערבי הגדול יותר, במרחב התיכון?

המורכבות של הניגוד בין שני המאבקים, בין שתי מגמות ניסוח הזהות, ניכרת ביחסו האמביוולנטי של אותו חלק באוכלוסייה הערבית בישראל המדגישה את היותו מיעוט לאומי כלפי מאבקה של משפחת קעדאן. עאדל קעדאן, אח בבית החולים "הלל יפה", ואשתו, אימאן, ביקשו חינוך טוב לילדות, בריכת שחייה, איכות חיים⁴⁸ – רשימת שאיפות שאיננה שונה מרשימתו של שיעור עצום, בוודאי רוב, של היהודים בישראל⁴⁹. בעיני המדבֵר בשפה של קבוצת מיעוט, המאבק האינדיבידואלי הזה איננו המאבק הנכון. הוא מותיר את תושבי בקה אל-גרבייה, מקום מגוריה הנוכחי של משפחת קעדאן, מאחור, ללא מערכת ביוב, כבישים סלולים, מערכת חשמל מודרנית, שירותי פנאי כמו גנים ציבוריים או בריכות שחייה, עם בתי ספר מעוטי תקציב ועם תקרות אזבסט⁵⁰, ומבטא שאיפה שמשמעותה בעיניו היטמעות במרחב היהודי על אורחותיו. לגבי רבים המזדהים עם המגמה שמייצג ארגון עדאלה, מגמה של גיבוש זהות קולקטיבית כמיעוט לאומי בישראל, פסק הדין הזה יכול להיחשב תבוסה⁵¹. לגבי אלה, בשאיפתה של משפחת קעדאן לגור ביישוב קהילתי יהודי-

מרכיב של זהותם – לעולם הערבי, למאבק העצמאות הפלסטיני ולחברה הישראלית – היא שייכות חלקית, מופצלת, מוגבלת ורבת סתירות וצרימות³⁷. בסיפור של הציונות ושל הקמת המדינה היהודית, למשל, הם לא נכתבו מראש, וההתמודדות עם נוכחותם בו נעשית תוך חריקת שיניים ובמשורה³⁸. מאידך גיסא, היותם אזרחים ישראלים, הנתועים בתוך תרבות דומיננטית עברית ויהודית, והפעילים במידה גוברת בשדה הפוליטי והכלכלי הישראלי, מרחיקה אותם מעמדה של שותפות גורל עם אחיהם הפלסטינים³⁹.

את פרשת קעדאן – מאבקה של משפחה ערבית שביקשה לגור ביישוב הקהילתי היהודי קציר והוצרכה לסעד של בג"צ כדי שתוכר זכותה העקרונית לעשות זאת⁴⁰ – ניתן לראות כפן אחד של הניסיון של הפלסטינים אזרחי ישראל להיחלץ מן המיקום-לא-מיקום שבו הם מצויים. פן אחד אמרתי, כיוון שהוא מתרחש לצד ניסיונות ניסוח אחרים של זהות ערבית-פלסטינית בישראל. בעוד שמאבקה של משפחת קעדאן הוא מאבק אינדיבידואלי לשוויון זכויות אזרחי, המתרחש בהקשר של התגבשותו של מעמד בינוני בקרב הערבים בישראל⁴¹, ישנן מגמות אחרות, המעוגנות בתוך עולם מושגים שונה.

מגמה אחת כזו היא מגמה מתעצמת בקרב הערבים הפלסטינים בישראל, של גיבוש מודעות קולקטיבית כמיעוט לאומי⁴² ופיתוח דפוסי פעולה והתארגנות לתביעה להכרה במעמד כמיעוט כזה. ארגון עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, שמטרותיו הן "השגת שוויון, והגנה על הזכויות הקולקטיביות של המיעוט הערבי בישראל"⁴³, ישמש ברשימה זו כמייצג של מגמה זו. שתי המגמות האלה הן רק מייצגות סכמתיות של תמונה מורכבת הרבה יותר, רבת רבדים ותת-זרמים, בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל. אולם הניגוד בין שתיהן מספיק להדגמת המורכבות של החיפוש שלה אחר המיקום הנכון. מחד גיסא, אם כן, מסתמנת מגמת ניסוח זהות תרבותית, אתנית ולאומית נבדלת, ומאידך גיסא, מגמת השתלבות במרחב הישראלי כאזרחים שווי זכויות (לפי מודלים שונים של השתתפות אזרחית⁴⁴).

כותבים אחדים מציינים את פריצות הדרך בתהליך השלום בין ישראל לפלסטינים בשטחים הכבושים (ובמיוחד את הסכמי אוסלו) כגורם שעורר מחדש את הצורך של המיעוט הפלסטיני בישראל להגדיר את זהותו מחדש אל מול המציאות המשתנה⁴⁵. שאלות כגון מידת מחויבותו של ארגון אש"ף לקידום עניינם של הפליטים הפנימיים בישראל ("הנוכחים הנפקדים"); האפשרות להיות אזרחי המדינה הפלסטינית שתקום, ומצד שני הסיכוי לביסוס מעמד אזרחי שוויוני יותר בישראל עקב מצב השלום – הוצבו כולן על סדר היום⁴⁶. ניתן לראות את שני התהליכים – זה המיוצג פה על ידי קעדאן וזה המיוצג על ידי עדאלה – כביטוי לשלב הלימנלי שבו

מחדש" הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות. לעיל הערה 36, בע' 41, 48-50.

45. ה' כהן הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948 (2000) 7, 12, 105, 116; רכס, לעיל הערה 36, בע' 10; ס' סמוחה "יחסי ערבים-יהודים בישראל בעידן השלום" המורה החדש לו (תשנ"ה) 64.

46. אינטיפאדת אל-אקצה טרפה כנראה את הקלפים מחדש ומן הסתם חידדה אף יותר את שאלות הזהות ותרמה להתגבשות תשובות בכיוונים שונים מאלה שהסתמנו לפניה. דברים אלה נכתבים בעיצומה, ואין זה זמן לגבש מסקנות אמפיריות על מגמות ההות המשתנות בקרב המיעוט הערבי בישראל. מכל מקום, הטענה התאורטית ברשימה זו, המבקשת למקם מאבקים משפטיים לשוויון בתוך הקשר חברתי של תהליך מורכב של ניסוח זהויות, איננה תלויה בשינויים אלה.

47. באופן עקרוני, הדין על מיקומם של הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל לא צריך להיות מוגבל לשאלת מיקומם במדינת ישראל ובחברה הישראלית. ראוי להתייחס לשאלה זו בהקשר רחב יותר, הכולל את הפלסטינים בשטחים ואף את העולם הערבי. דיוני מתמקד במיקומם במדינת ישראל כיוון שזוהי הזירה שהוגדרה הן על ידי מאבקה של משפחת קעדאן (המפנה לחוק הישראלי את שאלת שוויון הזכויות במגורים) והן על ידי ארגון עדאלה (המדגיר עצמו כפועל לקידום מעמד הערבים כמיעוט בתוך מדינת ישראל). ראו 'פלד' "שבעת עמודי החכמה: מלחמת השחרור של הסוציולוגיה הישראלית" תיאוריה וביקורת 8 (1996) 239, 242.

48. נ' זיו ור' שמיר "בנה ביתך: פוליטיקה גדולה ופוליטיקה קטנה במאבק נגד אפליה בקרקע" תיאוריה וביקורת 16 (2000) 45. על תהליך השינוי בתפיסת העותרים את עתירתם בתחילה כמייצגת פן אישי של הפגיעה בהם ובשוויון ההזדמנויות שלהם, ובהמשך כמאבק עקרוני בשם ציבור רחב יותר ראו נ' זיו "עריכת-דין למען מטרה ציבורית – מיהו הציבור? מהי המטרה? דילמות אתית בייצוג משפטי של קבוצות-מיעוט בישראל" משפט וממשל 1 (תשס"א) 129, 163.

49. על ההיבט המעמדי של חלוקת המרחב הלאומי בישראל, ועל היישובים הקהילתיים, גם אלה המוגדרים כיישובי ספר, כמממשים את חלום ה"בית עם גינה" של ישראלים רבים, ראו א' יפתחאל "בינוי אומה וחלוקת המרחב באתנוגרטיה הישראלית: התיישבות, קרקעות ופערים עדתיים" עיוני משפט כא (תשנ"ח) 637, 645-650 וא' יפתחאל וא' קדר "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי" תיאוריה וביקורת 16 (2000) 67.

50. ראו סקיף 8 לכתב העתירה של משפחת קעדאן לבג"צ, וכן דבריו של עאדל קעדאן ב: S. Schmemmann "Israeli Learns Some Are More Israeli Than Others" *The New-York Times* (1998) 1, 3.

51. על האמביוולנטיות ביחסו של ארגון עדאלה לפסק הדין בפרשת קעדאן, כמשקף מצד אחד פריצת דרך בהכרה באפליית אזרחים פלסטינים בישראל, ומצד שני כשולל במובלע את מעמדם כמיעוט לאומי ראו "דבר המערכת" מחברות עדאלה 2 (2000) 2-5; כן ראו ח' ג'בארין "ישראליות 'הצופה פני העתיד' של הערבים לפי זמן יהודי-ציוני, במרחב בלי זמן פלסטיני" משפט וממשל 1 (תשס"א) 53, 60-62.

52. על השניות בין האישי ללאומי, המאפיינת הן את עתירתה של משפחת קעדאן והן את עמדתם של המשיבים לעתירה ראו זיו ושמיר, לעיל הערה 48, ובמיוחד בע' 62: "על פניו, המאבק בקציר מתנהל במונחי קטגוריות הזהות ה'ישנות': ככלות הכול, מדובר במאבקם של אזרחים המופלים לרעה על בסיס לאומי ואתני... [אך] היהודים בסיפור קציר אינם חלוצים בספר והערבים אינם מכפר נידח. אלה וגם אלה בני המעמד הבינוני החדש שצמח בארץ, ואשר מזהה מקום מגורים עם קריטריונים גלובליים של 'איכות חיים', שאינם עוצרים או מציינים לגבולות לאומיים או להבדלים אתניים" (הערות השוליים הושטו).

ישראלי ובעזרה שמושיט לה בית המשפט הישראלי, אפשר לראות את ניצחון המדינה היהודית ותרבותה על אוכלוסייתה הערבית, תוך אישוש צביונה של המדינה כיהודית וכציונית ומודל ההיטמעות של הערבים בחברה הישראלית ובמרחב הציוני⁵².

הפיצול הזה, המורכבות של המקום שבו מצויה משפחת קעדאן, לא בא לידי ביטוי רק בניגוד בין אופיו של מאבקה לאופיים של המאבקים שמוביל ארגון כמו עדאלה. הוא בא לידי ביטוי גם במאפייניו של המאבק עצמו. משפחת קעדאן נטועה בתוך שתי תרבויות, וכזאת, היא מצויה ביניהן, ומגלמת, אם לנקוט מונח טרנרי, "פוטנציאליות טהורה" המאפיינת את ה- *limen*, את הסף. מטרתו של המאבק – גם אם מתוך אילון, בליט ברירה של מיאוס בתנאי החיים בבקא אל-ג'רביה והסיכוי הקטן שישתנו בעתיד הנראה לעין – היו איכות חיים בסגנון ישראלי-יהודי והשתלבות ביישוב ישראלי-יהודי. לטעון לשוויון בתוך המשפט הישראלי והחברה הישראלית משמעותו להתקרב לתרבות המתפתלת בניסיונות להגדיר את המקום שהיא מוכנה להקצות לקעדאנים ולשכמותם, ומאיימת לצמצם ולהחניק את תרבותם ואת שפתם. ◀

37. ראו מ' אמארה וס' כבהא זהות הצויה: חלוקה פוליטית והשתקפויות חברתיות בכפר הצויה מעמדם בהווה ובעתיד" הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות, שם, בע' 111 הרצון ביטויים מאוצר המילים הלימנלי ("אני... נמצא בשטח האפור שבין אזרח לנתין. אני חצי-אזרח, פחות או יותר. המדינה היא חצי-שלי, חצי-דמוקרטית מנקודת ראותי. שערי המדינה והחברה חצי-פתוחים בפני, והאזון חצי-קשובה למה שיש לי להציע או לומר. אני נפקד-נוכח, אני חצי-נפרד וחצי משתלב", על אבדן השמות כמאפיין את השלב הלימנלי ראו: Turner, *supra* note 14, at p. 28.

38. ראו, למשל, מ' דלאל "אין לנו מקום בסיפור שלכם" משפט נוסף 1 (2001) 64; 'פלד "זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל" תיאוריה וביקורת 3 (1993) 21; א' פלדמן "המדינה הדמוקרטית מול המדינה היהודית: חלל ללא מקומות, זמן ללא המשכיות" עיוני משפט יט (תשנ"ה) 717; על הדרכים המגוונות להבחנה משפטית מפלה בין יהודים לערבים בישראל ראו: D. Kretzmer *The Legal Status of the Arabs in Israel* (Jerusalem, 1990).

39. ב' קימרינג ויש' מגדל פלסטינים, עם בהיווצרותו: למן המרד נגד מוחמד עלי ועד לכינון הרשות הלאומית (1999) 157 (הערבים בישראל נחשבים על ידי הפלסטינים בשטחים כ"ערבים יהודים", צורכים אותה תרבות כמו היהודים בישראל, מדברים עברית רוטטה, פעמים רבות טוב יותר משל יהודים, ועוד).

40. מבחינה מעשית, בית המשפט לא הגיש למשפחה את הסעד המבוקש, והשאיר למדינה את שיקול הדעת אם להקצות את המקרקעין לעותרים. נכון לזמן כתיבת שורות אלה, משפחת קעדאן עדיין גרה בבקא אל-ג'רביה.

41. על היווצרותו של מעמד בינוני בקרב ערביי ישראל ראו למשל קימרינג ומגדל, לעיל הערה 39, בע' 159. לטענה בדבר קיומה של זיקה בין מידת ההזדהות עם הזהות הישראלית לבין מעמד מקצועי ראו אמארה וכבהא, לעיל הערה 37, בע' 165.

42. "מאבק הפלסטינים בתוך ישראל נמצא בראשית דרכו". מ' דלאל "האזרח, הבית והשוטט: קריאה בין השורות בפס"ד קעדאן" מחברות עדאלה 2 (2000) 40, 43; לדין בשתי המגמות – שילוב אזרחי מול מיעוט לאומי – ראו זידאני, לעיל הערה 37, בע' 114.

43. מחברות עדאלה 2 (2000) כריכה אחורית.

44. ראו למשל המודלים הדמוקרטיים השונים המנויים במחקרו של ס' סמוחה "הישראליות של הזהות הקיבוצית והאוריינטציה הפוליטית של הפלסטינים אזרחי ישראל – בחינה

נוקט שמות אחרים, מנוגדים לאלה שלי, כדי לתאר אותי ואת עולמי. מן הבחינה הזו, הפלסטינים בישראל מסוגלים בהחלט להיות גם אויב. אך כבר אין להם הפריולגיה המפוקפקת להיות אויב בלבד. מי שסיגל לו שפה, כפי שהם סיגלו לעצמם את העברית, גם הסתגל אליה.

וכשהם תוקפים או עוינים אותי בעברית, משהו בי נבוך ותוהה: פעמים האיום מתעצם בגלל קירבת השפה, ופעמים – עצם השימוש בעברית ממעיט מן הזרות המוצהרת. כאשר סעיד זידאני מביטיח לי, שאם ישראל לא תעניק לו ולילדיו שוויון זכויות 'אז אני אנסה למרר לך את החיים', דבריו מצמררים בי בעמקי התודעה העברית, את 'זמררו את חייהם בעבודה קשה'; אך כאשר זוהיר יחיאי מסביר כיצד הפלסטיני בישראל חייב להישמר מפני קשרים כלשהם עם השב"כ, וחותרם ב'הו זהירין בַּרְשׁוֹת', אני יודע שאנו מדברים לא רק באותה שפה, אלא גם באותו צופן⁵³.

שפתה של משפחת קעדאן היא שפה לימנלית, מאזור הדמדומים. את שפת האם של המשפחה לא ערוך בית המשפט הישראלי לשמוע⁵⁴. היחס לשפה העברית, אליה צריכה המשפחה להמיר את בקשתה, הוא יחס סבוך. זוהי השפה שבה צריך לשלוט כדי להיות נוכח בישראל. זהו מקום לא יציב בין שתי שפות מסוכסכות. גם המאבק עצמו, התרחש, אולי בעל כורחם של הקעדאנים, בתוך המרחב הישראלי-יהודי. הפנייה היא לבית המשפט העליון של מדינת ישראל היהודית, שכל שופטיו יהודים, תוך ייצוג על ידי עורכי דין יהודים וציטוט חוקים ועקרונות משפט ישראליים, בשיטה המגדירה עצמה במסמכיה הקונסטיטוציוניים כשיטת משפט "יהודית ודמוקרטית"⁵⁵.

לא רק בפני זה המצוי בשלב הלימנלי ניצבות שאלות, לא רק הוא נדרש להשתנות, לסגל עצמו למצב חדש, אלא גם החברה שמסביבו ניצבת מול שאלות בדבר קיומה, מאפייניה הבסיסיים, המבנה שלה, והמקום שהיא מקצה לעובר את השלב הזה. במילים אחרות, השלב הלימנלי, גם אם הוא מתרחש מחוץ למחנה, איננו מתרחש ללא הקשר חברתי. העובר אותו יוצא מן החברה אליה הוא שייך, וחוזר אליה. אך ייתכן ששוב לא יהיה לאותה חברה שממנה יצא, בגלל התמורות שהוא והיא עברו בעקבותיו⁵⁶.

פרשת **קעדאן** תובעת מן החברה הישראלית לענות על שאלות קשות. העתירה הציבה שאלות לא רק לפתחם של המשיבים בהליך המשפטי ולפתחו של בית המשפט. אכן, הן המשיבים לעתירה והן השופטים נדרשו לשאלות כגון האם אנחנו מצויים עדיין, כיהודים בישראל, במאבק פנימי, דמוגרפי, גאוגרפי ותרבותי, על קיומנו בארץ הזאת? האם ישנו תוכן קהילתי מובחן לחיים ביישוב קהילתי יהודי בישראל, כזה המצדיק דיבור במושגים של זכויות קבוצתיות של הקולקטיב היהודי?

נקודה זו מבהירה תכונה חשובה של משפט השוויון: כמשפטנים, אנו מורגלים לגשת לשאלות של שוויון באופן אנליטי: כל מדיניות תיבחן לפי השאלה אם היא מהווה באופן עקרוני אפליה אסורה. גישה כזו לשוויון היא חסרה, כיוון שהיא איננה מגלמת לתוכה הקשרים קונקרטיים של חברה וזמן. לא רק שהתשובות לשאלות של אפליה צריכות להיבחן בהקשר זמן חברתי קונקרטי, אלא, כפי שמדגימה עתירתו של קעדאן, גם שאלות השוויון המונחות לפתחו של בית המשפט הן תוצרים של מציאויות קונקרטיות אלה. כפי שראינו, טענת אי-השוויון שניסח קעדאן, והסעד שביקש מבית המשפט, הם רק גרסה אחת מבין שלל ניסוחים אפשריים של סיפור אי-השוויון של כל ערביי ישראל. זוהי גרסה של אי-שוויון הזדמנויות אזרחי, כלכלי וחברתי, בתוך שיטה התופסת עצמה כמקיימת שוויון כזה וכמחויבת לו.

המורכבות איננה רק בחיפוש אחר ההגדרה הנכונה של המטרות והשאיפות של המאבק. גם החיפוש אחר השפה הנכונה לייצוג ולניסוח מציב אתגרים קשים. נתעכב לרגע על שפתו של המאבק של משפחת קעדאן. כך כותב גרוסמן בספרו **נוכחים נפקדים**: "וכאן, פלסטינים אזרחי ישראל, והם מדברים אלי בשפתי, בעברית, בסלנג ובמליצה ובקודים הפנימיים שלה, וזה מבלבל: כאשר רימא עות'מאן מספרת על 'החברה הדוסית שלי'; כאשר מרווה ג'בארה מרשלת בכל משפט שני 'כאילו' ו'מה הקטע הזה?... שפה מבליטה ניואנסים מסויימים בהווה. יש בה טמפרמנט וליבדו, אלימות והומור משלה. גם מי שאינו מודע לכל מיכמניה ורזיה של השפה שבה הוא משתמש, מתוודע בדרך חושנית, על-מילולית, למאגר עצום של צפנים, הפועלים עליו ברבדים שונים ומציעים לו דרכי התייחסות אל המציאות. אחד מסממניו של אויב הוא, שהוא

היישוב קציר. צילום: אלכס ליבק

האם ניתן עוד להצדיק הנצחתה של הפרדה פיזית בין ערבים ליהודים בישראל?⁵⁷ ועוד. אולם חשוב מכך, העתירה ופסק הדין עוררו גל עצום של דיונים בעיתונות העברית, בכתבי עת ובכנסים אקדמיים ואף – אם ירשה לי להעיר קלישאה מתרדמתה – בשיחות הסלון של הישראלים היהודים ביום שישי בערב. פסק הדין לא פתר את כל השאלות הללו (ובענייני, כפי שאבהיר בהמשך, עובדה זו אינה בעייתית – להפך), אולם הוא תרם ליצירת תנאים המאפשרים את ליבונן. גם אחרי מתן פסק הדין, לחברה היהודית בישראל נותרה מלאכה רבה של מענה על שאלות קשות כלפי עצמה, כלפי משפחת קעדאן וכלפי האוכלוסייה הערבית בישראל.⁵⁸

הפוטנציאל הטרונספורמטיבי בתהליך שהחלה משפחת קעדאן מצוי, אם כן, באופן שבו חולל מאבקה צורך, הן של גווייה השונים של החברה הערבית בישראל, והן של החברה היהודית בישראל, להפוך את הבלתי נראה לנראה. להעמיד לבחינה מחדש את קווי היסוד של הקיום כאן.

מנקודת מבט התופסת את משפט השוויון בהקשר רחב יותר, כממלא תפקיד בתהליכי ניסוח זהות של קבוצות, ההתעכבות על שלב החיפוש והעיבוד הזה כשלב נפרד מן הגורמים המובילים אליו ומתוצאותיו, היא קריטית.

אחת הביקורות הקשות שהושמעו ביחס לפסק הדין בפרשת **קעדאן** היא שהוא מתייחס לעֶבֶר שבין מדינת ישראל לאזרחיה הפלסטינים, עבר של הפרדה ואפליה בתחומים רבים ושל קניית שליטה באדמות ערבים באמצעים שונים, רבים מהם בלתי לגיטימיים⁵⁹, כאל נתון בלתי בעייתי וכאל עובדה מוגמרת. בכך הוא נותן לעֶבֶר הזה לגיטימציה וסוגר את האפשרות להציב כנגדו שאלות קשות של צדק, אחריות, פיצוי וכולי⁶⁰. כפסק הדין המגדיר עצמו כצופה פני עתיד, הוא מאשר ומאשש את הלגיטימציה של מדיניותה ופעולותיה של מדינת ישראל ברוח הציונות ואת היותה של מדינת ישראל מדינה יהודית. גם היחס לעתיד בפסק הדין, כך טוענת הביקורת, הוא בעייתי, כיוון שבית המשפט נמנע מלהושיט למשפחת קעדאן את הסעד שביקשה – מגורים בקציר – והוא מחזיר אותו לשיקול דעתה של המדינה.

לדעתי, אם נמקם את השאלה המשפטית עמה התמודד בית המשפט בתוך ההקשר החברתי המתואר לעיל, כלומר כשאלה שעלתה בשלב לימינלי בתהליך של חיפוש אחר זהות ומיקום חברתי על ידי הפלסטינים בישראל, ניווכח שבית המשפט ניגש לשאלה שלפניו לא מתוך עמדה על-זמנית ואוניברסלית, אלא מתוך גישה הנטועה בהקשר החברתי הקונקרטי שבתוכו עליו להשיב עליה. הוא ענה על שאלת השוויון באופן המשקף הכרה בלימינליות של השלב שבו מצויה שאלת מעמדם של הפלסטינים אזרחי ישראל, והמאפשר מרחב נשימה מסוים, מרחב זמן, להתקיימותו החיונית של השלב הזה.

האופן שבו התמודד בית המשפט עם השאלה ביטא הכרה במגבלותיו של שיח זכויות, ובחיוניות שבקיום שיח זהויות מחוץ

53. ד' גרוסמן **נוכחים נפקדים** (1992) 45-46.
54. לניתוח האופנים שבהם מנְדֶרֶת הערבית כשפה רשמית ופומבית בישראל ראו ג' ברזילי "ערבים? רק בלשון יחיד" **משפט נוסף** 1 (2001) 55, 56-57.
55. נטע זיו, שייצגה את משפחת קעדאן בתחילת המאבק המשפטי, עומדת על כך שבמקרה הזה השפה של התיק, האסטרטגיה שלו ומהלכיו היו מרוחקים מן הלקוח עצמו במידה רבה יותר מזו המתרחשת בכל תיק משפטי כשהוא עובר מידי של הלקוח לידה של עורכת הדין. נ' זיו "יישובים קהילתיים, עורכי דין ואסטרטגיות משפטיות לשינוי חברתי" **מחברות עדאלה** 2 (2000) 34. לדיון נרחב בדילמות הייצוג בתיק מסוג זה ראו זיו, **לעיל** הערה 48. אינני שוכחת גם את מוגבלות הייצוג של חווייתם של הפלסטינים בישראל על ידי קולות יהודיים-ישראלים אחרים, כמו קולו של גרוסמן ואף קול שלי ברשימה זו. ראו רבינוביץ, **לעיל** הערה 36, בע' 150.
56. ראו גרוסמן, **לעיל** הערה 53, בע' 91 (מצבם של הערבים בישראל כשאלה של כמה מקום ואיזה מקום יהיה להם "בתוכנו").
57. בכתבי התשובה של המשפטים לעתירה ניכרות עקבותיהן של התחבטויות קשות באשר לשאלות אלה. כך, חוזרים כתבי התשובה למסמכים המייסדים את הישוב קציר, שהכריזו "התכנסנו כאן בין סלע השומרון לציין עליות על הקרקע של היישוב הקהילתי קציר – חוליה בשרשרת המצפים שנועדו לשמור על מרחבי ישראל למען העם היהודי... אנו הולכים בעקבות האיכר הלוחם למען הדורות הראשונים של תולדות העם ועד לתקופת תחייתו המדינית" (תצהיר תשובה מטעם המשיבה מס' 5 (האגודה השיתופית קציר) מיום 23.1.96, בע' 6-5). כתבי התשובה מעלים שאלות שיש חשיבות רבה לכך שהן עולות ונשקלות, כחלק מתהליך גיבוש המיקום החדש, נוסחת השוויון המתהווה, של הפלסטינים בישראל, כגון מה יהיה חלקם של הערבים בקציר בחגי ישראל, בימי הזיכרון ובימי העצמאות, כיצד ירגישו כאשר תיערך "מורשת קרב" בטיול המשפחות, וכשיורש בציבור "אין לי ארץ אחרת", וכיצד ירגישו תושבי קציר היהודים במקרה של ציון פומבי של יום האדמה על ידי התושבים הערבים ביישוב (**שם**, בע' 9-10).
58. ר' גביון "ציונות בישראל? בעקבות בג"ץ קעדאן" **משפט וממשל** 1 (תשס"א) 25, 29 ("בינתיים התרומה העיקרית של ההחלטה היא בקביעת המסגרת הכללית לדיון הציבורי, שהוא כל-כך חיוני").
59. לסקירה של דרכי העברת שליטה באדמות ערבים על ידי מדינת ישראל ראו כהן, **לעיל** הערה 45.
60. ראו למשל ג' בארון, **לעיל** הערה 51, בע' 65-69; דלאל, **לעיל** הערה 42; זיו, **לעיל** הערה 55; זיו ושמיר, **לעיל** הערה 48, בע' 166-168; ר' שמיר "ציונות 2000: עבר, עתיד ומשפחת קעדאן" **מחברות עדאלה** 2 (2000) 24; "דבר המערכת" **מחברות עדאלה** 2 (2000) 2, 3 ("בעייתיותה ומורכבותה של הפרשה... מתחילה בהקמתו ובקימו של היישוב קציר עצמו. היישוב קציר הוקם כחלק מתוכנית 'ישובי הכוכבים', שמטרתה הייתה ליצור חיץ בין יישובי המשולש לבין הגדה המערבית, מתוך תפיסה תכנונית העוינת את האזרחים הפלסטינים ורואה בהם אויב. קציר הוא גם חלק מתפיסה תכנונית רחבה יותר, המבקשת 'לייחד' אזורים בעלי רוב ערבי... קציר אף הוקם על ידי הסוכנות היהודית... מתוך תפיסה ציונית, ועל ידי שימוש ב'מוסדות הלאומיים' כזרוע של המדינה").

אבל אל לו להתערב יתר על המידה בבחירותיהם. עליו להכיר בכך שיכולתו לארגן את החיים עבורם היא מוגבלת, ושאיף שממבט ראשון מאמץ יתר מצדו יכול להועיל, הרי שבסופו של דבר הוא עלול להחניק את התפתחותם ולמנוע מהם למצוא את הדרך הנכונה להם. פסק הדין בפרשת **קעדאן** כתוב מתוך גישה דומה. בית המשפט עוזר למציאות המשפטית והחברתית להתקדם בכיוון שהוא מזהה כמתחייב מן האופן שבו תופסים המשפט הישראלי ושיטת המשטר הישראלית את עצמם, אולם הוא מכיר במוגבלות יכולותיו לעצב את המציאות הזאת לבדו. הוא איננו יכול לכתוב עבור החברה הישראלית את האופן המדויק והמלא שבו יעוצבו הזהויות החדשות אהדדי. עיבוי הקביעה השיפוטית הפורמלית בדבר הפגיעה בשוויונה של משפחת קעדאן, עיצוב השלכותיה, פרשנויותיה, הניואנסים שלה, צריכים להיות עבודה הדרגתית של החברה הישראלית, משותפת למוסדות חברתיים רבים, שביה המשפט הוא רק אחד מהם⁶⁵.

בהשתתותו של פסק הדין בפרשת **קעדאן**, אם לנקוט בניסוחו של רונן שמיר, ב"חללו של ההווה, אזור דמדומים עמום בין עבר לעתיד"⁶⁶, יש, אם כן, גם משום זיהוי החשיבות של הווה זה ושל המתרחש בו. במילים אחרות, זוהי איננה התעכבות אל-זמנית על ההווה, אלא דווקא התעכבות הממקמת אותו על ציר הזמן, ומכבדת את ההכרה בהקשר ההיסטורי שבו הוא נטוע. דווקא בגלל העבר המסוכסך והעתיד המורכב לא פחות, דווקא משום שזהו תהליך סבוך, כואב, מסוכן, שבו הכול נפתח ותלוי באוויר, שבו החיפוש אחר שפה ומקום הוא קשה ולא ברור מה תהינה תוצאותיו, ראוי להכיר בלימנליות של ההווה הזה ולאפשר התעכבות בו.

המאבק המתבטא בפרשת **קעדאן** הוא לא רק מאבק על מקום סימבולי בחברה הישראלית. הוא מאבק על מקום פיזי. זהותו של המקום השנוי במחלוקת, היישוב קציר, מצויה בדיוק באותו אזור דמדומים שבו מצויה החברה הערבית בישראל – בין יישוב ספר הממלא פונקציות ציוניות וככזה שאופיו הלאומי היהודי הוא חלק אינהרנטי וקריטי לקיומו, לבין שכונת בנה ביתך פרברית, המאכלסת משפחות מן המעמד הבינוני; בין מקום המדגיש את אופיו הלאומי, לבין מקום המסמל שאיפה אוניברסלית ואינדיבידואליסטית לחיי שגרה טובים ונינוחים. קציר מהווה, אם כן, לא רק אזור ספר לאומי (כזה הוא לפחות בדמיון הקולקטיבי של תושביו ושל "התנועות המיישבות") כי אם גם אזור ספר חברתי-תרבותי, שהוא כר פוטנציאלי ליצירת מקום שלישי של זהות ותרבות, קטגוריה חדשה מעבר לשני איברי הדיכוטומיה הדמוגרפית ביניהם הוא חוצץ.

בפסק דינו מקביל הנשיא ברק את השאלה של קעדאן לשאלה שניצבה בפני בית המשפט העליון האמריקני בפרשת בראון, בעניין בתי ספר "נפרדים אבל שווים" לשחורים בארצות-הברית⁶⁷. למרות הפסיקה המהפכנית לשעתה, ולמרות השיפור המשמעותי שחל מאז מתן פסק הדין בזכויותיהם ובמעמדם של האמריקנים-אפריקנים בארצות-הברית, קשה לומר שהחברה האמריקנית עברה את השלב

לכתליו⁶¹. הפסיקה המסתפקת בקביעה הצנועה⁶² כי, כדברי השופט חשין, העותרים הופלו לרעה "בחלוקת משאבי-הכלל בין יחיד החברה בישראל"⁶³, מכוננת את העותרים כבעלי זכות לשוויון, ובכך יוצרת אפשרות להתקיימותו של שיח זהויות שיעבה את המשמעות של קביעה זו עבור הפלסטינים בישראל והיהודים בישראל.

השופטים נדרשו לספק תשובה חותכת, בתוך מודל בינארי, לשאלה האם משפחת קעדאן הופלתה לרעה אם לאו. ניסיונותיהם להימנע מאמירה כזו באמצעות עידוד הצדדים להתפשר, ואף השתתותם הארוכה במתן פסק דין, לא צלחו. "אנו עושים כיום", כותב הנשיא ברק, "צעד ראשון בדרך קשה ורגישה"⁶⁴. האמירה הזו היא אמירה המכירה בכך שהחברה הישראלית והפלסטינים בתוכה נמצאים בתקופה של שינוי ושל מחשבה מחודשת על הפוזיציה שלהם זה כלפי זה, זה בתוך זה וזה לצד זה. הדיבור על דרך חדשה הייתה דרכו של בית המשפט להיחלץ מהאופי העל-זמני והמופשט של פסיקת שוויון.

אכן, בהתבטאותו בעניין הדרך הקשה הנפתחת עם מתן פסק הדין מותר בית המשפט על הכוח שבדיבור בשם תשובות משפטיות אוניברסליות וטרנסצדנטליות. זהו איננו ויתור פשוט, בין השאר כי הוא מחליש את הלגיטימציה של בית המשפט ואת תדמיתו כמוסד בלתי תלוי, כמערכת סגורה ועצמאית שאיננה מושפעת מן החברה ומן התרבות שבהן היא פועלת. אולם זהו ויתור כן, המשקף את היותו של המשפט נטוע בחברה שבה הוא פועל, מעוצב על ידה ומגיב אליה.

על השאלה המשפטית, שאלת קיומה של זכות לשוויון בהקצאת מקרקעין, השיב בית המשפט את התשובה המשפטית הנכונה: אכן, יש פה אפליה אסורה. אולם הוא לא הלך את הצעד הנוסף; הוא לא כתב את המשמעות הרחבה של החלטה זו על העבר ועל העתיד של החיים המשותפים של יהודים ופלסטינים במדינת ישראל. הוא השאיר לשדה החברתי והפוליטי את מלאכת קליטת פסק הדין בעיצוב העתיד המשותף.

בניתוח **תולדות המצור על ליסבון** עמדתי על סלידתו של סאראמאגו מתשובות מוחלטות ומנימה נחרצת. התהליך הטרנספורמטיבי שעבר ריימונדו סילבה התאפשר מתוך כבוד לספק, לאי-הוודאות ביחס להיסטוריה. הנחרצות היהירה של סופר ספר המצור המקורי, לדעת ריימונדו סילבה, הרגה את הסיפור. סיפור המצור שכותב ריימונדו סילבה, כמו גם ספרו של סאראמאגו, כתובים מתוך מאמץ המודע למגבלותיו. הן ריימונדו סילבה והן סאראמאגו ערים באופן חד לחשיבותה של צניעות באשר ליכולתם לארגן את המציאות. המציאות ההיסטורית היא חמקמקה, והמרב שניתן לעשות כדי לאפשר לה להופיע הוא להתייחס אליה בכבוד ומתוך הכרה בכך שלא נוכל לקבוע לגביה דברים בוודאות ובהחלטיות. אפילו גיבוריו הבינוניים בספרו החדש של ריימונדו סילבה אינם לגמרי בשליטתו. הוא מבין שככותב, עליו לקיים יחסים של מעין הורות עם דמויותיו: עליו לאפשר להם תנאים לחיים, מקום בטוח,

הלימינלי בנוגע לשאלה זו, ונמצא מודל בר קיימא למיקומם בתוכה.⁶⁸ ייתכן שזה יהיה המצב גם בישראל. במילים אחרות, ייתכן שמצבם של הערבים בישראל איננו שלב, אלא מצב נצחי של לימינליות (וכך, ייתכן גם שהחברה הישראלית כולה נתונה במצב לימינלי תמידי, שלא יאפשר ניסוח קוהרנטי של זהותה עקב הכוחות המסוכסכים מהם היא מורכבת). שהרי ניתן לטעון שהערבים בישראל מצויים לא פה ולא שם מעצם המקום שאליו נקלעו עקב הנסיבות ההיסטוריות והגאוגרפיות. בינתיים, ראוי לזהות את הלימינליות של המקום שממנו משמיעה משפחת קעדאן את קולה.

ד. סיכום

ז'וזף סאראמאגו צוטט פעם באומרו שייתכן שהוא בעצם מסאי, הכותב רומנים כיוון שאיננו יודע כיצד לכתוב חיבורים.⁶⁹ סאראמאגו תופס את כתיבתו כפוליטית, וכותב מעמדה של מעורבות עמוקה בשאלות חברתיות. ייתכן ששימושו בז'אנר הסיפורת על פני החיבור העיוני איננה רק, כפי שהוא מעיד, עניין של אי־יכולת, אלא ביטוי להסתייגותו, הניכרת בממדים רבים של יצירתו, מן האפשרות להציג טיעונים מוחלטים, לדבר בשם אמת אחת או להתוות דרך פשוטה לפתרון בעיות מסובכות.

חשיבותו של ספק ושל חיפוש מהוסס וצנוע, והסלידה מנחרצות, עוברים כחוט השני בתולדות המצור על ליסבון. ההליך המשפטי, לעומת זאת, בנוי לשמוע טיעונים פסקניים ופרשנויות נכונות. בהתאם לכך, הנימה של הצדדים להליך ושל בית המשפט מתאפיינת בהרבה יותר קביעות וטענות מאשר הצעות וספקות. פסק הדין בפרשת קעדאן מעוצב, לדעתי, באופן המשקף את העובדה ששאלת השוויון המשפטי היא חלק מתהליך רחב יותר של חיפוש אחר מקום חברתי וזהות נכונים יותר. בית המשפט הוא רק אחד הכוחות המעורבים בתהליך זה, ויהיה זה שגוי מצדו לשאוף להקיף את כל היבטיו ולעצב אותם באבחת עט פסקנית. הדבר עשוי להחניק את התהליך ואף לחסום אפשרות להתעוררותו מחדש.

הכרה באלמנט הלימינלי הכרוך במאבקים לשוויון מאפשרת להכניס ממד של זמן ושל מקום לתוך שיח השוויון. במושג הלימינליות מגולמת ראייה תהליכית, זיהוי של המורכבות והרב־קוליות שבתביעות לשוויון, ושל השינויים המבניים הנדרשים לא רק מן הפרט או קבוצת המיעוט התובעים שוויון, אלא גם מקבוצת הרוב. בהתרכזותו בממדים של מבנה ומקום, עוזר המושג לזהות את הנקודה שבה שוויון נפגש עם כבוד האדם ועם חירותו.

לכאורה, המקרים שנותחו ברשימה הם מקרים מסוג שונה. מאבקה של משפחת קעדאן הוא מאבק לשוויון זכויות. השוויון בתהליך שעובר ריימונדו סילבה, לעומת זאת, איננו מטרה לעצמה, אלא פועל יוצא של התהליך שהוא עובר: ברגע שהוא לוקח לעצמו את החופש לממש את עצמו, לחיות חיים שנתפסים בעיניו כנכונים לו, מאבדת ההיררכיה המעמדית שהוא נתון בה את משמעותה. אולם

השוויון והחירות נפגשים בשני המקרים כתוצאה מן החיפוש אחר הגשמה עצמית, אחר הזהות הנכונה. החיפוש אחר נוסחה של חיים בחברה הישראלית הוליד הכרה בחירותה (לפחות זו המוצהרת במישור העקרוני) של משפחת קעדאן לחיות חיים של מעמד בינוני ביישוב המאוכלס עד כה ביהודים. הצורך של ריימונדו סילבה להגדיר את עצמו מחדש הוביל את החירות שלקח לעצמו לכתוב, ולתנאי השוויון (הזמני לפחות) במקום העבודה שלו. בשני המקרים השוויון והחירות הם אלה המאפשרים לשונות ולייחודיות של בני אדם וקבוצות להתקיים בתנאים של שמירה על כבודם.

תפיסת שוויון כתנאי להגשמה עצמית מחייבת שלילת הרעיון של דמיון כתנאי לשוויון, ומפחיתה את מידת הסתירה המושגית בין חירות לשוויון. אם היבט מרכזי של חירות הוא שמירת האפשרות להתפתחות ייחודית של פרטים וקבוצות, כי אז השוויון הוא תנאי הכרחי לשמירה על חירות. לפי תפיסה זו, אפליה, היפוכו של שוויון, היא זו העשויה להביאנו למצב של אדישות לפוטנציאל החיים, החיפוש, היצירתיות והביטוי הטמונים בקיומנו. שוויון הנפש, האדישות להבדלים, הס־הם אויביו הגדולים של השוויון ♦

61. על מאפייניהם של שיח זכויות ושיח זהויות ותפקידיהם זה ביחס לזה ראו א' שאי "החברה והמשפט בישראל: בין שיח זכויות לשיח זהות" מחקר משפט טז (תשס"א) 37.

62. בעיני "מבקר הבג"צ משמאל", כפי שמדירה אותם גביון, לעיל הערה 58, בע' 48 (בהערות שוליים 54), קביעה זו צנועה מדי, ואולי אף מזיקה, בכך שהיא מכוננת את העותרים כאזרחים פרטיים, במנותק מן ההקשר הקבוצתי והלאומי של הפלסטינים בישראל. אולם יש מקום לזכור כי חלקים לא מבוטלים בציבור הישראלי לא מוצאים כל צניעות בהחלטה, ותופסים אותה כסוף הציונות, מכת מוות למפעל ההתיישבות היהודי בישראל וכולי. אני מסכימה עם פרופ' גביון כי "עצם הגיוון הזה בתגובות אומר, כי בית־המשפט עשה לחברה הישראלית שירות חשוב: פסיקתו מעלה על סדר־יומה בעיה מרכזית וכואבת ביחסי יהודים וערבים בישראל" (גביון, שם, בע' 26) וכי בית המשפט איננו הפורום להכריע בכל הסוגיות העולות מעתירה זו בעניין עתידים הן של הציונות ושל האפליה (שם, בע' 27-29).

63. פרשת קעדאן, לעיל הערה 9, בע' 287.

64. שם, בע' 285.

65. מעט יותר משנה לאחר שניתן פסק הדין בפרשת קעדאן, פסק בג"צ בעניין ייצוג הולם לערבים במועצת מנהל מקרקעי ישראל (בג"צ 6924/98 האגודה לזכויות האזרח בישראל נ' ממשלת ישראל (טרם פורסם), תקדין עליון 2001 (2) 509). פסיקתו בעניין זה נסמכת על שינוי במצב הנורמטיבי בעניין שוויונם של ערבים וניתן לזהות בה, לדעתי, חד לדרך החדשה עליה הכריז הנשיא ברק בפרשת קעדאן וביטוי לתפיסה התהליכית הנדונה כאן. לדיון בנקודה זו ראו גרסתה המורחבת של רשימה זו.

66. שמיר, לעיל הערה 60, בע' 25.

67. פרשת קעדאן, לעיל הערה 9, בע' 278 (סעיף 30 לפסק הדין). כן ראו מאמרו של א' בנבנשתי "נפרד אבל שווה" בהקצאת מקרקעי ישראל למגורים "עיוני משפט 3 (א) (תשנ"ח) 769, שהציע הקבלה למקרה האמריקני עוד טרם ניתן פסק הדין.

68. ראו למשל: A.G. Amsterdam & J. Bruner *Minding The Law* (2000) 246-281.

69. "[P]erhaps I am not a novelist; perhaps I'm an essayist who has to write novels" R.A. Preto-Rodas "Jose because he doesn't know how to write essays" Saramago: Art for Reason's Sake" 73 *World Literature Today* (1999) 11.